

I. ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «ЖАНТАЛАС» РОМАНЫНДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Мулик Д.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
*e-mail: m.dauletkerey@bk.ru

Мақалада қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі кеңестік ұстаныммен бағамдалған тарихи тақырыптағы шығармалар мен ондағы орталық кейіпкерлер жайлы пікірлерді зерттей отырып, жаңаша көзқараспен тұжырым жасалады. Себебі XX ғасырдың екінші жартысындағы қоғамдық-саяси оқиғалар әдебиетке өз әсерін тигізді. «Абай жолынан» басталған тарихи тақырыптағы шығармалардың осы тұста жаңаша сілкініс пен серпіліске ие болғаны, әдебиетке ерекше леп әкелгені I.Есенберлин шығармашылығынан айқын сезіледі. Жазушы шығармашылығының өзегіне айналған орталық кейіпкерлердің дені тарихи тұлғалар. Қаламгерлік қауқар тарихи тұлғаның рухани әлеуетіне үңілумен қатар, тұлғалық болмысына да жоғары ынтымамен назар аударған. Тарихи романға арқау болған қазақ тарихында өзіндік орны бар даңқты қайраткер, талантты қолбасшы, үш жүздің басын қосқан Абылай ханның қазақ халқының біртұтастанып, қазақ хандығының нығаюына қосқан үлесін, тұлғалық әлеуетін тануда көркемдік шындық тұрғысынан бейнеленген қырларын жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдауды, талдауды қажет етеді. Тақырыптың өзектілігі осы мақсаттан туындайды. Мақалада роман-хроникадағы дәуір көрінісі мен Абылайдың тұлғалық әлеуетін танытудағы тарихи шындық пен көркемдік шындық арақатынасын қаламгердің көрсете алу мүмкіндігі тұжырымдалды. Тарихи тұлғаны бейнелеудегі көркемдік ізденіс пен шығармашылық шешім сараланды. Қаламгердің портрет жасаудағы шеберлігі мен монолог арқылы орталық кейіпкер психологиясын ашудағы ерекшелігі талданады. Ш.Уәлихановтың очеркінде, жыраулар толғауларындағы, ел аузындағы аңыз-әңгімелерде кездесетін Абылай ханға берілген сипаттаманың романдағы көрінісі айқындалды. Тарихи шығармалар жайлы кең көлемді зерттеулерді басшылыққа ала отырып, өзіндік тұжырым жасалды. Мақаланың теориялық және әдістемелік негізі көркем әдебиет пен тарихқа сүйеніп қисындалды.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, тарихи роман, көркемдік шындық, тұлғалық әлеует, роман-хроника, бейне, диалог, монолог.

Кіріспе

Қазақ тарихында даңқты қайраткерде, ұлы қолбасшы да, көреген данышпан да, абыз ақсақал да өз орнын қалдырды. Бірі тәуелсіздік үшін қолына қару алып, жауына қасқайып қарсы тұрса, бірі ел ынтымағы үшін барын салып, саяси сахнада тер төкті. Келесі бірі ел болашағы үшін ерен еңбек етті, келесі буын үшін өшпес із қалдырды. Сақ дәуірінен басталатын, көне түркі дәрімен астасып, Керей мен Жәнібек құрған қазақ хандығынан бастау алып бүгінге жеткен қазақ тарихында тарихи тұлғалардың орын ерекше. «Олардың істеген ісі, жүрген жолы, шеккен азабы, қажырлы күресі бүгінгіге құнар беріп жатқан – халықтың тарихи тамыры» [1]. Әр тұлғаны өзіндік қырынан тануда тарихи деректермен қатар тарихи шығармалардың орны ерекше. Жиырмамыншы ғасырдың екінші жартысынан бастау алатын тарихи тақырыптағы шығармалар тарихи тұлға феноменін қалыптастырып қана қоймай, оның тұлғалық әлеуетін, қазіргі үрдістегі көкейкесті көркемдік-эстетикалық мәселе ретінде көрсете білді.

Кез-келген тарихи тақырыптағы шығармалардан, әсіресе, тарихи романдардан кейіпкер (тарихи тұлға) болмысын танып, тарихи орнымен қатар көркемдік шындықта сомдалу сипатын

анықтап, саралау мәселесі қазіргі таңда өзекті. Себебі роман адамды зерттейді, характер жасайды. Зерттеу жұмысын жүргізудегі мақсатымыз да Абылай ханның бойындағы ханға тән қайсарлық пен қырағылықты, батырға тән биіктік пен болмысты, тұлғаға тән табандылық пен адамдық тұрқын тани отырып, ұлт болашағы үшін қажетті ұлттық рухани дәруменді екшеп көрсету, көркем шығарма бойындағы ұлы қасиеттерді тап басып, орталық кейіпкердің тұлғалық әлеуетін көркемдік образын ашып көрсету. Бұл заманауи қоғамда адамды тәрбиелеудің басты құралы ретінде қарастырылады. Бұл әлемдік тәжірибеде қолданыста бар дүние.

Көркем шығармадағы кейіпкердің тұлғасын тану мәселесі әлем әдебиетінде де өзекті мәселе ретінде танылған. Себебі «әдеби кейіпкер – тұтастай алғанда әдеби үрдістің құрылымдық-семантикалық элементі» [2] Сонымен қатар, «әдеби кейіпкерді бүтінгі күннің тәуелсіз бөлігі ретінде және оған интеграцияланған бағыты ретінде қарастыру қажет.... және ол әдеби шығарманың барлық бөліктерімен анықталады» [2].

Материалдар мен әдістер

Қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи тақырыпта жазылған шығармаларға поэтикалық тұрғыдан баға берген ғалымдардың қатарына С.Қирабаев, З.Қабдолов, Р.Нұрғали, Ш.Елеуенов, Ж.Дәдебаев, М.Мырзахметұлы, Т.Жұртбай сынды алдыңғы толқын алыптарды жатқызамыз. Ал Р.Бердібаев пен Т.Сыдықов тарихи роман поэтикасына, тіліне, қаламгерлік қуатына, оқиғалар өрісіне, тарихи шындық пен көркем шындықтың арақатынасына, кейіпкерлер болмысына ерекше назар аударған, толымды әрі қонымды ойлар айтқан. Біз зерттеу жұмысын жүргізуде жоғарыда аталған авторлар еңбектеріне жүгіне отырып, тұжырым жасаймыз.

Мақалада Абылайдың тұлғалық болмысы, әлеуеті зерттеу өзегі болғандықтан І.Есенберлиннің «Жанталас» роман-хроникасына ғылыми тұрғыда баға береміз. Орталық кейіпкер болмысын ашуда салыстырмалы талдауға, жинақтауға, тұжырым жасауға бағыт береміз.

XVIII ғасырда қазақ тарихында өзіндік қолтаңбасын қалдырған, үш жүздің басын қосып, ақ туының астына жинай білген Абылай хан жайлы деректер мен архив құжаттары жетерлік. Десе де тұлға болмысын тануда, көркемдік бейнесін көруге ұмтылыс жасауда тарихи романның орны ерекше екенін айтқымыз келеді. Себебі «роман – қоғамды көркемдік жағынан» [1] талдайды, талқылайды. Тарихта «Абылай (Әбілмансұр) хан – (1733-1737) билік құрған. Абылай хан (1711-1781) Қазақ Ордасының ханы, қазақ мемлекетінің тарихындағы аса көрнекті мемлекет қайраткері, арғы тегі Жошы хан, бергі бабалары қазақ ордасының негізін салған Әз-Жәнібек, одан соң еңсегей бойлы ер Есім хан, Салқам Жәңгір хан. Абылай – Жәңгір ханның бесінші ұрпағы, Рахметтің досы. Жәңгір ханның Уәлибақы, Тәуке деген екі ұлы болады. Жәңгір қайтыс болып, таққа Тәуке отырғанда Уәлибақы хандыққа өкпелеп, Үргенішті билеген нағашы атасы Қайып ханның қолына барады. Уәлибақының баласы Абылай жекпе-жекке шыққанда жауы шақ келмейтін батыр болып, қанішер Абылай атаныпты. Осы Абылайдан көркем Уәли туады. Оның баласы Әбілмансұр (кейін қазаққа хан болып Абылай атанған) «ақтабан шұбырынды» жылдарында жетім қалып, үйсін Төле бидің қолына келеді» [3] - деп басталатын деректер жиі ұшырасады.

Қазақ әдебиеттану ғылымында Ш.Елеуенов «Абылай хан туралы сөз қозғалған жағдайда тарих ғылымы да, көркем әдебиет те аттап өте алмайтын, бағыт-бағдар сілтерлік ең бағалы екі құжатқа алдымен көз салады. Біріншісі – Шоқан Уәлихановтың «Абылай» атты зерттеуі, екіншісі – Бұқар жырау толғаулары» [4] дей келіп, алғашқы ғылыми ақпарды қазіргі көркем шығармалардың оқиғалық шеңбері ретінде көрсетеді.

Абылай ханның көркемдік-тұлғалық әлеуетін тану І.Есенберлиннің «Жанталасынан» бастау алып, С.Сматаевтың «Елім-айында», Ә.Кекілбаевтың «Үркері» мен «Елең-Алаңында», Қ.Жұмаділовтың «Дарабозында», Ұ.Доспанбетовтың «Қызыл жолбарысы» мен «Абылайдың ақ туында» кең қанат жаяды. Әр туындыда Абылай өз қырынан танылып, тұлғалық әлеуеті өз биігінде көрініс табады. Тарихи шындық пен көркемдік шындық арасындағы байланыс үзілмейді, сәйкестіктер айқын көрініс береді. Аталған тарихи романдарда диалог, монолог,

портрет, авторлық баяндау сынды көркемдік элементтер психологиялық тұрғыда сәтті қолданылып, Абылай образын кеңінен ашқан. Аталған үш жазушы да қаламгерлік ұстанымы, дүниетанымы, дәуір ерекшелігін бағалаудағы шеберлігі, тарихи тұлғаның көркемдік болмысын, адами құндылығын танудағы орны бір-бірін толықтырып, үндестік тауып отырады. Тарихи тұлға ретінде орталық кейіпкер «романның жүрегі» [5] болып қалмақ.

I. Есенберлиннің «Жанталасындағы» оқиғалар легі мен Абылай жайлы көркемдік ақпарлар Ш.Уәлиханов еңбегіндегі соны ізденістер мен деректер дәп түсіп отырады. Сонымен қатар, қазақ халқы басынан көшкен аса бір ауыр кезең шежіресі» [1]. Бұл – роман-хроника. Шығарманың алғашқы бөлімінде автор «Ел басына төнгелі келе жатқан мұндай ауыр кезеңді дұрыс ұғып, терең болжап, болашақ тарихы мен тағдырының төрт жағынан бірдей соққалы тұрған сұрапылдан халқын құтқарар кім бар?» [6] деп сауал жолдай отырып, оқырманына ой тастайды. Шығарманың тұла бойынан іздеуге тиіс басты қаһарманының, орталық кейіпкерінің тұлғалық әлеуетін ашып көрсетеді. «Жанталас» романы шегініске жол беріп, аталған кезеңге дейін өткен хандар жайлы деректерді қозғай отырып, Бұқар жырауға айта отырып, болашақ хан Абылайдың жастық шағына саяхат жасайды.

Абылайдың бейнесін жасауда, тарихи туындының композициялық құрылымын ширатуда диалог, монолог, портреттік суреттеме, қосалқы сюжеттер қолданылған. Шығармада басты кейіпкердің сыртқы болмысын ғана көрсетіп қоймай, ішкі психологиялық иірімдерін ашуға күш салады. Бұқар жыраудың «Көшпенділер» фильмінде бой көрсететін «Сәуегей Оразбен», Сабалақпен кездесуі отыздың бел ортасынан асып, қамал алар қырыққа жақындаған Төле бидің қосында болады. Шұбат ішіп, кеңес құрып, диалогқа жол ашады.. «Шоқша сақалды, кең мандайлы» Бұқар жырау «адамға тесіле қарайтын үлкен сұрғылт көзді, ат жақты, ақсұр жігіттің», яки, болашақ Абылайдың батырға тән «қозғалыс-қимылында бір пандық, тәкаппарлық байқалатынын» [6], оның жай адам емес екенін байқайды. Абылай болмысын дәл көрсетуге қаламгер қандай жол тапты деуде болашақ ханның тірегі болған Жыраулық поэзия өкілі Бұқарды көлденең қоямыз. Бұқар жыраудың «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда» деп басталатын толғауында «Он бес жасқа келгенде, Арқада Әбілмәмбет төренің Түйесін баққан құл едің. Абылай атың жоқ еді, Сабалақ атпен жүр едің. Оны да көрген жерім бар» деп шығармашылық дарынымен қуатты, бояуы қанық, жанды сурет жасалған. Абылайдың хан тұқымына тартқан аяусыз, жойқын мінезін Пугачевшіл Керейді ат құйрығына байлап жазалайтынын суреттеуінде, Ш.Уәлихановтың «Ни один хан не имел такой неограниченной власти, как Аблай. Он первый предоставил своему произволу смертную казнь, что производилось прежде не иначе, как по положению народного сейма...» деген суреттеуіне негіз еткен.

«Адамның сырт сипатына деген тосын әуестік – ықылым заманнан келе жатқан әдет. Жұртшылық таныс, жақын, бөтен кісілердің өңінен олардың рухани-адамгершілік болмысын іздестіре қарайды» [7,6]. Тәуке хан атасы қанішер Абылайды көргенде оның сұсты, салқын келбетін «қара сұр, ат жақты, үлкен сұр көзді. Түсі орасан суық. Адам бетіне қарағанда, екі көзі тасырайып, ең болмаса кірпіктерінің ұшы да қимылдамай, өңменіңнен өтіп кете жаздайды» - деп портретін жасай отырып, оның оңай адам болмайтынын бағамдайды. «Шығармашылық үдерісте көркем образ сомдау, яғни характердің әуелгі қалпынан толық мүсінделер шағына дейінгі даму жолын ойластырылған кейіпкердің сыртқы кескіні туралы анық та кең ұғым жасай білуден басталады» [7,5]. Атасы Абылай мен немересі Әбілмансұрдың портреттік болмысында өзгешеліктен гөрі ұқсастық басым. «Адамға тесіле қарайтын үлкен сұрғылт көзді, ат жақты ақ сұр жігіт» делінген сипаттаудағы «тесіле қарау» екеуіне де тән. Портреттік сипаттан байқалған қаталдық та атадан дарыған тұрпат десек те болады.

Елдің қамы ердің мойнында екенін де анық түсінген ханның әлеуетіне оқырманы да түсіністікпен қарап, жоғары бағалайды. Баршаға аян Мағжан ақынның «Батыр Баян» поэмасында туған інісі мен оның сүйген қызын өлтірген аға трагедиясы романда да сол аянышты қалыпта проза тіліне орын алады. Поэмада бір құрсақта тулаған інісін өлтіріп, өз күшігін жеген бөрідей болдым-ау деп өзін жегідей жеген Батыр Баян: «Жоқ, әлде, жоқ... Әлде... өлтірдім бе,

Інімді алты алаштың намысы үшін?! – деп іштей арылса: тарихи романда Ілияс Есенберлин Баян ойындағы кесек орамды Абылай ханның аузына салады. Оқиғаға қаныққан Абылай: «– Жоғалтқаның көп болса да, үкімің адал екен. Халық намысы ер құнынан артық, – деді, қайғың тек өзіндікі... Ал ата жолы бәріміздікі. Одан таймағаның – бәріміздің абыройымыз». Ата жолы...» [6] деп ханға тән қылық танытып, Баянның бойын тіктейді. Ата жолы Абылай үшін заң. Тәуке ханның «Жеті жарғысын» тірек етеді, «ұлық болсаң, кішік бол» деген тағылымнан аттамайды. Тарихи адам – қаншама ұлы, кемеңгер, кемел саясатшы болғанымен, ол да жұмыр басты пенде. Арнасын кеңіте алатын қуатымен бірге сабасына түсіп, сызыла алатын, кейде сарқылатын да» [1] тығырыққа тірелетін де сәттері болады. Шығармада көрініс беретін бір оқиғада ашу үстінде хан Абылай жазықсыз Ботақан деген ер мінезді, намысқой азаматты зынданға тастайды. Жазықсыздығын мойындаған Абылайдың босатқанын місе тұтпай, «мені көрге тыққан жеріңнен шықпаймын» деп өзін-өзі жарып жібереді. Адам төзгісіз сұмдыққа куә болған халық үре түрегеледі. Осы сәтте Абылай ханның алғырлығы, керек кезінде айыбын мойнымен көтеретін ер мінезділігі көрініс береді. Айыбын мойындап, кешірім сұрап Тәуке ханның «Жеті жарғысына» сәйкес, ер жігіттің құнын төлеп, асын өткізуді мойнына алады.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Жанталаста» Абылай бастаған қазақ қолдарының елімізге жоңғар мемлекетінің түбіне жетіп, кезекті қадамын қазақ даласына жасаған қытайлықтарға, қоқандықтарға, қапысын тауып, жау жағадан алғанда, етекпен тартатын қырғыз манаптарына тойтарыс беруі, сол кезеңдегі сұлтан атанған Абылайдың елге қадірі асып, Әбілмәмбет хан көз жұмған соң, Орта жүзге, кейіннен күллі қазаққа хан сайланғаны көрініс береді. Әдебиетте хроникалды тарихи романда тұтас сюжет болмайды. Оқиғалар өз ретімен баяндалады. Ғалым Ш.Елеукеновтың пайымдауынша «роман-хроника жанрын Есенберлин көшелі ойларға жетелейтіндей етіп дамытты. Оның идеологиялық әрін арттырды» [3].

Бұқар жырау мен Абылай хан арасындағы диалог халық жағдайына, ішкі, сыртқы дипломатиялық саясат жайында пікір алмасуларға қисындалған. Әлденеше сауал қойып, тиісті жауабын іздестіруге жетелейді. – Билік пен халық ара қатынасы қандай болуға керек? Қазақ елінде өлім жазасын тұңғыш енгізген Абылай ханның тәуекелге бел буатын кездері де аз емес. Жер дауы мұрындық болып, ағайынға өкпелеп, қолына қару алуға дейін барған Садыр руы Әндіжанға көшпек. Ел бірлігіне қол жеткізе алмай отырған тұста алауыздық туғызған руды хан аяусыз жазаға тартпақ болады. Сонда «Ел күйінсе де, ер күйінбес болар» деп Бұқар жырау: қол жіберудің қажеті болмас, өзім сөйлесіп көрейін, он жігіт қосып бер, деп басу айтады. Бұқар жыраудың «Садыр қайда барасың, Сарысуды көбелеп?» деп басталатын толғауы сонда туған. Толғауда жырау тарапынан үстемдік бар. Бұқар бұл жолы арғын атынан сөйледі. «Ақмырзамды өлтірдің, Ақ сойылмен төбелеп» деп айып таға келеді. Абылай алдында бітіспесең, «Ауызыңнан ас кетер, Қара көзден жас кетер, Бұ қылығың қоймасаң, дулығалы бас кетер» дейді. Аталған оқиға Шоқан Уәлихановтың шығармалар жинағының 1-томының 180-бетінде жарияланған «Абылай туралы» жырдан кездестіреміз. Сөзге тоқтау – қазақтың ежелгі әдеті. Садыр руы бітім сөзге құлақ асады. Мұндай оқиғалар бірнеше рет қайталанады. Абылайдың тұлғалық әлеуетінің толысуына әрдайым жанында кеңесші ретінде жүрген Бұқар, Тәтіқара, Үмбетей секілді жыраулардың орны бар. Абылайдың тағы бір қыры топ ішінен суырылып шыққан тұлға атаулыны тани да, бағалай да білетін.

Абылай мен Бұқар жыраудың тұлғалық бітімі бөлек. «Жазушы Есенберлин екеуін де көкжиегі кең, бірін бірі түсініскен Қазақ елінің бақытты болашағын көздейтін үлкен стратегияның адамдары етіп суреттейді» [3]. Алты алашқа – мәңгі ұмытылмас өсиет. Жырау кеңесі Абылайдың назарынан тыс қалмаған. Әдебиеттің тарихи шығармаға жүктеген ұлт тағдырын ойласудағы рөлін бұл көсемнің терең түсіне білгендігі романда жанжақты көрсетілген. І.Есенберлиннің Абылай, Бұқар бейнелерін сомдаған, тұлғалық әлеуетін қанықтырған романы біз үшін, келер ұрпақ үшін ғибраты мол қазына. Шығармаға арқау болған «Адам тағдыры – жазушы үшін шығарма арқауы ғана емес, өмірді танудың өзгеше тәсілі» [8]. Абылай болмысы “Жанталастағы” барлық тарихи дерекке негізделген сюжеттер негізінде ашылып отырады.

Қырағы оқырман қалт жібермейтіндей, өзіндік ой түйетіндей тұстарды қаламгер қарымы қалт жібермеген. Тағы бір ескерер мәселе, роман жазылған уақыт талабы. Уақыт қойған шектеуден шығып, халық қалап хан сайлаған тұлғаның болмысының әйгілі болуы қаламгердің сұңғылалығымен қоса, хан Абылайдың өткен өмірінен сыр шертетін тарихи деректердің көптігі де әсер етті. Осынау атырапты жаудан қорғаған хан Абылайдың ерлігі мен еңбегі көркем шығармада елеусіз қалмағандығы қаламгердің тарихи дерекке, аңыз-әңгімелерге, жыр-дастандардағы елеулі ерліктеріне сүйенгендігінде. Сүйене отырып, Абылайдың тұлғалық өсуін (ханым тапқан ұл – түйе баққан құл – Абылайлап жауға шапқан дүр – кернеуінен асқан сәтін бағамдай алатын ақыл иесі – ел ертеңіне елендей қараған кемеңгер) бағамдайды. Тізбектегі соңғы ойға назар салсақ, Абылай даналығының шегі сияқты. Ел ертеңіне алаңдаған орталық кейіпкер “Өкінішім, деді Абылай күсініп. – Өз басымның өкініші.... үш жүздің басын қоса алмадым: аз елге хан болдым. Қазаққа мал емшегін емізгенмен, жер емшегін емізе алмадым” [6]. Осы өкініштен алты алашты билеп-төстеген, аз ғана күннің ұсынған сыйын місе тұтқан төре тұқымын емес, ел қамын жеген, ертеңін ойлаған ұлы ханның болмысын танимыз. Себебі қазақтың түбіне жететін берекесіздік пен мал соңынан өріске шейін ғана өре түрегелетін қазақтың “егіннің ебін, сауданың тегін үйреніп, ойлайтын” (Абай) сәттің қаншалықты құнды екенін хан бағамдап отыр. Осындай тарихи өлшеммен таразыланған тұлға болмысын таныту, болашақ жастарға оқытумен, жол сілтеумен жүзеге асады. Шын мәнінде, көркем әдебиет оқырманды кейіпкердің ішкі әлеміне терең бойлай алатын артықшылыққа ие етеді.

«Әдіс» – білім беруде оқытушы мен білім алушының (білімгер) «бірігіп атқаратын оқу-танымдық іс-әрекеті. Сабақ тақырыбына лайық дұрыс таңдалған әдіс арқылы білімгер жаңа білім мазмұнын игереді, жаңа білік-дағдыларға ие болады, қабілеті жетілдіріліп, белгілі бір дүниетанымдық көзқарасы қалптасады [9]. Әдебиетте шығарманы оқытудың сан қилы тәсілдері бар. Біз қазақ әдебиетін оқытудың әдістемесін негізге аламыз. Бір әдіске байланып қалуға болмайды. Сондықтан біз кейіпкер тұлғасын танытуда өзіндік ерекшелігі бар бірнеше әдіске тоқталамыз.

Эвристикалық әдіс арқылы тарихи тақырыптағы яғни орталық кейіпкері тарихи тұлға ретінде танылған шығармаларды танып-талдау барысында оқырман яғни білімгердің көркемдік қабылдауы санада терең иірімдерге бойлай түседі, олардың интеллектуалдық дамуы қарқындай түседі [10]. Тарихи тақырыпта жазылған романдарды ғалымдардың дені идеялық көркемдік өрісі кең шығармалар қатарына жатқызады. Біз қарастырған романда «Намыс-Күрес-Ұлтжандылық» өрістерінің өзара алмасып отыратын керемет байланысы мен қатынасы гармониялық тізбек пен желіде суреттелген.

І.Есенберлиннің шығармашылық тұлғасына байланысты айтсақ, романын оқырманына жеткіземін деген мақсатын анықтауда проблемалық-эвристикалық сұрақтарды алдын ала білімгерге ұсыну қажет:

1. Романда қандай мәселе көтерілді?

А) жеке мәселе;

Ә) рулық мәселе;

Б) жалпыұлттық сипаттағы мәселе;

2. Орталық кейіпкер әлеуеті үшін осыдан үлкен ұғым жоқ (романдағы оқиға желісі негізінде):

А) намыс;

Ә) мейірім;

Б) төрелік;

В) хандық.

3. Көркемдік тұрғыда тұлға әлеуетін романның қай тұсынан байқаймыз?

Бастапқы ұсыныстан соң эвристикалық әдіс арқылы романның түпкі проблемасын талқылау-талдау жүргізе алады. Әдістің тиімділігі мен нәтижесі анық көрінеді. Эвристикалық әдісті қолдану оқушы қойған мақсат пен міндет тұтастырылып өзіндік нәтижесін көрсетеді. Бұл әдіс жекелеген проблемалардың бір арнаға тоғыстырылып, үлкен мәселе ретінде қарастырылып, оқушылардың түрлі сұрақтардың шешімін тауып, оларды тұтастырып, жинақтап отыратын қабілетін қалыптастырады.

«Жанталас» романын білімгерге жеткізу барысында ізденіс әдісін де қолдану сәттілікке бастайды. Ізденіс әдісі білімгердің көркем шығарманы өз бетімен талдауға дағдылануына ықпал етеді. Эвристикалық әдісті меңгерту білімгердің өзінің ізденіс жасауына жол береді. Сонымен қатар, білімгерлер ізденіс үстінде осы оқиғаға қатысқан өзге де кейіпкерлердің ерліктерімен байланыстыра отырып танысатын болады. «Жазушының басты кейіпкерге қосқан кейбір бояулы тұстарын ізденіс барысында тауып, оған өзінше пікір айтуға мұғалім мүмкіндік беруі керек» [11]. «Репродуктивтік немесе көшірмелік әдіс арқылы даяр білім мазмұны жеткізіледі. Негізінде, әдебиет сабақтарында репродуктивтік әдіс үлкен орын алады. Өйткені дайын көркем шығарма мәтінін оқу, түрлі талдаулар жасап, тапсырмалар орындау жұмыстары репродуктивтік әдіс арқылы жүзеге асырылады» [10].

I. Есенберлиннің романында «Ұлттық болмыс», «Ұлттық намыс», «Ұлттық мінез» деген киелі ұғымдардың мән-мағынасы орталық кейіпкер Абылайдың бойынан сезінеміз, сол сезімді ішкі түйсікпен сезіне отырып әрекет жасауы да сәтті берілген. Осындай сәттерді оқытушы білімгерге романнан тауып, әрқайсысына жекелей тоқтала отырып түсіндіреді. Яғни, дайын мәтінмен жұмыс жасалады.

Продуктивтік әдістер – әдеби шығармаларды оқып-меңгеруі барысындағы жаңашылдыққа ұмтылысын ынталандыратын, өзгеріске толы заманның ағымында тез бағдар таба алатын, проблеманы көре алатын және оны шешуге қорықпай, шешім жолын іздеп таба алатын, ерекше/оригиналды және шығармашылыққа толы идеяларды табуына ықпалын тигізетін әдіс [12]. Бұл әдісті кез келген тарихи тақырыптағы шығарманы талдауда қолдануға болады. Біз талдауға негіз болып отырған тарихи туындыны танытудың, кейіпкер болмысын анықтаудың негізгі мақсаты мен міндеті де осы әдіске келіп тіреледі. Сол кезеңде болған оқиғалармен байланысты орталық кейіпкер әлеуетіне ықпал ететін оның еңбегі мен ақылдылығы, парасаттылығы, мейірімділігі, батылдығы мен батырлығын сөз ете отырып және өзге де кейіпкерлердің тағдыры мен әрекетін сараптай отырып проблемалық жағдаятты білімгердің өзі анықтауына жол ашатыны сөзсіз.

Көркем шығарманы оқудың бастауы дәрісте айқындалады. Мәселен, I.Есенберлиннің «Жанталас» романын оқытуда бастапқы мағлұматтар дәріскер тарапынан қысқаша тұжырымдалады. Мұнда «интерактивті дәрістің» маңыздылығы басым. Дәріс барысында оқытушы жаңа тақырып бойынша жалпылама дәрістің мәтінін бірнеше топқа арнайы әзірлейді. Яғни романдағы орталық кейіпкердің портретіне, мінезін айқындайтын диалог, монолог түрлеріне баса назар аударатын тапсырмалар әзірленеді. Бұл мәселелер жоғарыда қарастырылған. Аталған тапсырмалар практикалық жұмысқа яғни іс жүзінде дәлелдеуге негіз болуы тиіс. Көркем шығарма оқылып, қысқаша мағлұмат берілген соң топ ішінде дәрісте ұсынылған тапсырмалар талқыланады. Түсініксіз тұстары топаралық қатынаста сауал ретінде қойылады. Жауап қанағаттанарлықсыз болған жағдайда ғана оқытушы жол нұсқайды. Негізінен жауаптың толыққанды болуын қамтамасыз етеді. Дәріс барысында тұлғаның болмысын ашу үшін жекелей де тапсырмалар беріледі.

Келесі кезеңде «Мозайка» әдісі арқылы талдауды тереңдетуге болады. Онда жоғарыдағы «интерактивті дәрісте» қиындық туғызған немесе әлі де зерттеуді қажет ететін сұрақтар әр топқа тапсырма ретінде ұсынылады. Мәселен, орталық кейіпкер Абылайдың көркемдік әлеуетін айқындайтын тұлға бойындағы қасиеттерді аңдататын романдағы оқиғалар, тарихи деректер, фильмнен үзінділер. Әр топ мүшесі өздеріне жүктелген тапсырма бойынша ізденіс жұмыстарын жүргізеді, топ ішінде талқыланады. Екінші кезеңде әр топтан бір сарапшы шығып, жүйеленген пікірлер бойынша ақпарат алмасады. Бұл сарапшылардың кездесуі мәліметтердің көкжиегін кеңейтеді. Үшінші кезеңде әр сарапшы алған білімдерін өз тобында ортаға салады. Қорытынды бөлімінде кейіпкер тұлғасына байланысты түрлі деңгейдегі тапсырмалар оқытушы тарапынан ұсынылады. Осы кезеңде «Атаулар кестесі» бойынша тапсырмалар құрастырылады. Себебі орталық кейіпкердің болмысын ашуда айналасынан бой көрсететін жанама кейіпкерлердің үлесі басым. Қазіргі білім беруде жасанды интеллект көмегімен жасалған көрнекіліктер, әдістер сәттілікке жол ашуда. Мысалы, орталық кейіпкер

Абылайды немесе өзге кейіпкерлерді (Бөгенбай, Қабанбай, Бұқар жырау, Баян батыр, Жәнібек) жасанды интеллект арқылы білімгерлермен диалог құруға шақыру. Сабақ барысында білімгер бойына рух сыйлайтын ұлттық құндылыққа жол сілтейтін қаламгер шеберлігімен шындалған кейіпкер бойындағы қасиеттерді ашуды мақсат еткен жөн. Білімгер тұлғаның өмірлік мағынасын көркем шығарманы оқу, талдау, зерттеу барысында түсінуі керек. Себебі кшығармадағы кейіпкер – белсенді әрекет иесі. Оның бойындағы басты құндылық оның тұлға болуының негізі. «Жанталас» романындағы Абылайдың көркемдік әлеуетіне негіз болып тұрған құндылықтарға жаһандануды бастан өткізіп жатқан қазіргі қоғам зәру.

Тағы бір ескере кететін мәселе «тілдің шынайылығы, құдіреттілігі, қадыр-қасиеті көркем шығарма тілінде ғана айшықталады. Әдебиет – сөз өнері». Ойды жеткізудің, қарым-қатынастың құралы тіл екені баршамызға аян. Ойды нақты, жүйелі жеткізу үшін тіл байлығы қажет. Тіл байлығы, көркем сөйлеу – бүгінгі таңда әрбір тұлға үшін аса қажет. Көркем шығарманы оқыту нәтижесінде білім алушы болашақ кәсібіне керекті құзіреттілік дағдыларының бәрін де меңгеруге мүмкіндік алады. Көркем шығарманы мазмұндық, идеялық, тәрбиелік, тілдік тұрғыдан талдау нәтижесінде оқырман оның маңызын бойына сіңіріп, қоғамның саналы азаматына айналады. Көркем шығарманы жиі оқыған білімгердің сөздік қоры баииды. Тілі жатық, әрі көркемдеп, кестелеп сөйлеуге, іштей ойлауға машықтанады. Қазақша ойлау дегеніміз – ұлттық сананың жаңғыруы. Көркем әдебиет – «сананың пилотажды жаттығуы» (Кит Оутли).

Қорытынды

І. Есенберлиннің «Жанталас» романындағы Абылай ханның тұлғалық болмысының ашылуына тарихи деректер мен қатар халық жадында жатталған аңыз-әңгімелер мен толғаулардағы, тарихи дастандардағы кейіпкерлік әлеуеті әсер еткен. Яғни автор аталған дереккөздерді назардан тыс қалдырмаған. Кеңестік идеология шырмауынан шығып, тарихи тақырыпта қалам тербей отырып, шындықтан алшақтамаған. Жазушы шеберлігі оқырмандарын адастырмайды. Тарихи дерекке қанық адам романдағы орталық кейіпкер бейнесін, болмысын бірден аңғарады. Қанішер Абылайдың кіндігінен тараған Әбілмансұрдың «Сабалақ» атанған сәттерін, Төле би мен, Бұқар жыраумен мүдделес жақындығын қанық көрсеткен. Жаудың мысын басар ерлікке толы сәттерін де сәтті суреттеген. Әсіресе, Жоңғардың батыры Шарышпен болған жекпе-жегі, «Абылайлап» ұрандап, дұшпанының меселін қайтарған тұстары оқырманына ой салады. Қазақ әдебиеті тарихында тарихи романдардың көшін бастап тұрған шығарма ретінде танылған туындының ұлтқа, келер ұрпаққа берер рухани танымы зор. Ендеше Абылай бейнесін тануда, тұлғалық әлеуетін бағамдауда тарихи деректерге сүйену аздық ететіндігін ескере отырып, аталған тарихи – хроника санатындағы романнан Абылай бейнесін, тұлғалық болмысын тану өскелең ұрпақ үшін өзекті деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыдықов Т. Қазақ тарихи романының поэтикасы: Типология. Стилль. Ұлттық кейіпкер. – Алматы: «Арда», 2007. – 336 б.
2. Mirela Šušić. Methodological Approach to the Literary Character // European Journal of Language and Literature Studies July – December –2020 – Volume 6, Issue 2.
3. Абылай хан (Әбілмансұр) // Қазақстан тарихы – e-history.kz : [ресми сайт]. – Қолжетімді: <https://e-history.kz/kz/prominent-figures/show/12489> (қол жеткізілген күні: 11.06.2025).
4. Қазақ әдебиеті және қоғамдық пікір // Ақиқат журналы. – Қолжетімді: <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/510> (қол жеткізілген күні: 11.06.2025).
5. Ысмайлов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2011ж.
6. Есенберлин І. Көшпенділер: Тарихи трилогия. – Алматы: «Есенберлин атындағы қор», 2002. – 760 б.
7. Майтанов Б.Қ. Портрет поэтикасы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 127 б.
8. Қабдолов З. Сөз өнері: оқулық-монография. – Алматы: Өлке, 2014. – 496 б.

9. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Астана, 2013. – 65 б.
10. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы, 1997. – 72 б.
11. ҚР БҒМ. (2023). Жоғары білім беруді цифрландыру стратегиясы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <file:///C:/Users/228/Downloads/5060.pdf> (PDF-файл жергілікті дискіден алынған).
12. Байтанасова Қ. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Астана, 2011 – 123 б.

REFERENCES:

1. Sydykov, T. (2007). Qazaq tarikhı romanynın poetikasy: Tipologıia. Stil'. Ulttyq keiypker [Poetics of the Kazakh historical novel: Typology. Style. National character]. Almaty: Arda.
2. Šušić, M. (2020). Methodological Approach to the Literary Character. European Journal of Language and Literature Studies, 6(2).
3. Abylai Khan (Äbilmansur) // Qazaqstan tarihy – e-history.kz : [resmi sait]. – Qolzhetimdi: <https://e-history.kz/kz/prominent-figures/show/12489> (accessed: 11.06.2025).
4. Qazaq ädebieti zhane qoǵamdyq pikir // Aqıqat jurnalı. – Qolzhetimdi: <https://aqıqat.kazgazeta.kz/news/510> (accessed: 11.06.2025).
5. Ismailov, E. (2011). Adebiet teoriiasynın maseleri [Issues of literary theory]. Almaty: Qazaq universiteti.
6. Esenberlin, I. (2002). Koshpendiler: Tarikhı trilogiia [Nomads: Historical trilogy]. Almaty: Esenberlin atyndagy qor.
7. Maitanov, B.Q. (2006). Portret poetikasy: Gylymi zertteu [Poetics of portrait: Scientific research]. Almaty: Qazaq universiteti.
8. Qabdolov, Z. (2014). Soz oneri: oqulyq-monografiia [The art of the word: Textbook-monograph]. Almaty: Olke.
9. Tauelsizdik zhyıldaryndagy qazaq adebietin oqytu adetstemesi [Methods of teaching Kazakh literature in the years of independence]. (2013). Astana.
10. Bitibaeva, Q. (1997). Adebietti oqytu adetstemesi [Methods of teaching literature]. Almaty.
11. QR BGM. (2023). Joǵary bilim berudi sıfrlandyru strategiasy [Strategy for digitalization of Higher Education] [Elektrondyq resurs]. – Qolzhetimdi: <file:///C:/Users/228/Downloads/5060.pdf> (local PDF file).
12. Baitanasova, Q. (2011). Qazaq adebietin oqytu adetstemesi [Methods of teaching Kazakh literature]. Astana.

ЛИЧНОСТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АБЫЛАЙ ХАНА В РОМАНЕ И. ЕСЕНБЕРЛИНА «ЖАНТАЛАС»

Мулик Д.

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган
*e-mail: m.dauletkerey@bk.ru

В статье рассматриваются произведение на историческую тематику, описываются центральные персонажи, актуальные проблемы современной казахской литературоведческой науки, сравнивая с советским периодом времени. Общественно-политические события второй половины XX века оказали свое влияние на литературу. Актуальность темы проистекает из этой цели. В статье сформулирована способность писателя показать соотношение исторической правды и художественной правды в представлении эпохи в роман-хронике и в проявлении личностного потенциала Абылая. Был проанализирован художественный поиск и творческое решение в изображении исторической личности. Анализируется мастерство писателя в создании портрета и его специфика в раскрытии

психологии центрального персонажа через монолог. Если сравнить произведение на историческую тематику, например «Пути Абая» с творчеством И. Есенберлина, то отчетливо прослеживаются новые тенденции, сюжетные линии. Большинство центральных персонажей, ставших стержнем творчества писателя, являются историческими личностями. Писатель уделял большое внимание как духовному потенциалу исторической личности, так и личности. И. Есенберлин описал выдающегося деятеля, талантливого полководца, занявший свое место в истории казахского народа, Абылай-хана, внесший вклад в объединение казахского народа и укрепление Казахского ханства. Сам сюжет нуждается в осмыслении, анализе с новой точки зрения аспектов, отраженных в контексте художественной реальности, в познании личностного потенциала. Теоретическая и методическая основа статьи логична, все факты взяты из художественной литературы и истории, в статье были использованы очерки Ш. Уалиханова, рассказы о жырау, о легендах и рассказах, где был раскрыт образ Абылай-хана. При написании статьи был сделан собственный вывод, руководствуясь обширными исследованиями исторических произведений.

Ключевые слова: Казахское ханство, исторический роман, художественная реальность, личностный потенциал, роман-хроника, образ, диалог, монолог.

THE PERSONAL POTENTIAL OF ABYLAI KHAN IN THE NOVEL "ZHANTALAS" BY I. YESENBERLIN

D. Mulik

Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: m.dauletkerey@bk.ru

The article examines the work on historical subjects, describes the central characters, the actual problems of modern Kazakh literary science, comparing it with the Soviet period of time. The socio-political events of the second half of the twentieth century had an impact on literature. The relevance of the topic stems from this goal. The article formulates the writer's ability to show the correlation of historical truth and artistic truth in the representation of the epoch in the novel chronicle and in the manifestation of Abylai's personal potential. The artistic search and creative solution in the depiction of a historical figure were analyzed. The author analyzes the writer's skill in creating a portrait and its specificity in revealing the psychology of the central character through a monologue. If we compare a work on a historical theme, for example, "The Ways of Abai" with the work of I. Yesenberlin, then new trends and storylines are clearly visible. Most of the central characters who have become the core of the writer's work are historical figures. The writer paid great attention to both the spiritual potential of the historical personality and the personality. I. Yesenberlin described an outstanding figure, a talented commander who took his place in the history of the Kazakh people, Abylai Khan, who contributed to the unification of the Kazakh people and the strengthening of the Kazakh Khanate. The plot itself needs to be comprehended, analyzed from a new point of view of aspects reflected in the context of artistic reality, in the knowledge of personal potential. The theoretical and methodological basis of the article is logical, all the facts are taken from fiction and history, the essays of Sh were used in the article. Ualikhanov, stories about zhyrau, about legends and stories where the image of Abylai Khan was revealed. When writing the article, my own conclusion was drawn, guided by extensive research of historical works.

Keywords: Kazakh Khanate, historical novel, artistic reality, personal potential, chronicle novel, image, dialogue, monologue.